

ELS ESPAIS OBERTS PERIURBANS I LA CONFIGURACIÓ DEL PAISATGE QUOTIDIÀ EN ENTORNS METROPOLITANS.

Recerca preliminar.

Marta Benages-Albert

Programa de doctorat en Arquitectura. Universitat Internacional de Catalunya. ESARQ

Director: Pere Vall-Casas

Mail: martabenages@uic.es

RESUM

El desenvolupament sostenible de les regions metropolitanes passa per la valoració i protecció dels espais oberts periurbans; per una banda, com a part de la matriu ecològica del territori, i per altra, com a indrets de retrobament amb la natura d'alt valor social. El present article es centra en la vessant vivencial d'aquests nous espais de lleure metropolità i argumenta la necessitat d'incorporar un enfocament innovador que reculli la visió des del subjecte. Per això, es proposa un mètode de diagnòsi geo-etnogràfica encaminat a identificar els processos d'apropiació en curs. A partir dels resultats preliminars obtinguts en dos casos d'estudi metropolitans, es constata el rol emergent dels espais oberts periurbans com a indrets d'ús col·lectiu amb identitat pròpia.

Paraules clau: vertebració metropolitana, espais oberts periurbans, coneixement vivencial, paisatge quotidià

ABSTRACT

In order to enhance the sustainable development of metropolitan regions, we must pursue the value and protection of peri-urban open spaces as part of the land mosaic and as sites of encounter with nature of high social-use value. This article's main focus is on the experiential knowledge in the new metropolitan leisure spaces through an innovative approach which incorporates the individual residents' viewpoint. In order to accomplish this, we propose a diagnostic method based on geo-ethnographic analysis which enables us to identify the processes of appropriation of these spaces. Preliminary results obtained through two case studies in metropolitan regions, allows us to assess the emerging role of peri-urban open spaces as places of collective use with their own identity.

Key words: metropolitan cohesion, peri-urban open spaces, experiential knowledge, everyday landscape

1 INTRODUCCIÓ

Els espais oberts periurbans han esdevingut pel seu potencial vertebrador un component clau per al desenvolupament sostenible de les regions metropolitanes (Batlle, 2011; Generalitat de Catalunya, 2010). La ràpida construcció de la metròpoli per superposició d'usos i infraestructures, i sense un projecte territorial previ, ha configurat un espai urbà difús on els "buits" resultants coincideixen sovint amb zones forestals de topografia abrupta, àrees agrícoles en risc de desaparició, espais naturals degradats o espais intersticials entre infraestructures (Batlle, 2011; Berger, 2006; Delbaere, 2010). En aquest context, les polítiques recents en matèria d'ordenació del territori incorporen criteris de revaloració d'aquests espais per tal de revertir la seva condició d'indrets residuals potencialment urbanitzables, i recuperar el vincle entre el ciutadà i l'entorn natural. D'aquesta manera, els espais oberts periurbans adquireixen progressivament la condició d'espais de lleure, configuren el paisatge quotidià de molts ciutadans i donen resposta a la demanda social creixent d'espais verds per a la regeneració física i mental (Vallerani, 2012).

En aquest procés, el valor estratègic dels espais oberts periurbans ha estat principalment reconegut des de dues visions. En primer lloc, la visió ecològica, segons la qual l'espai obert periurbà permet connectar l'espai obert urbà amb el mosaic territorial (Forman, 2004; Mc Harg, 2000[1969]). En segon lloc, la visió urbana, segons la qual els espais oberts periurbans, articulats als parcs urbans i als grans parcs regionals, configuren un sistema solidari d'espais públics al servei del ciutadà metropolità (Batlle, 2011; Zaitzevsky, 1982). Ambdues visions coincideixen en el seu caràcter sistèmic en la mesura que integren els espais oberts periurbans en matrius estructurals d'ordre superior. Però, juntament amb les interpretacions sistèmiques "dominants", el present article argumenta la necessitat d'incorporar un enfocament complementari "emergent" que reculli la visió des del subjecte i les especificitats locals.

1.1 El coneixement vivencial

El coneixement vivencial de l'espai urbà resulta fonamental per a la recuperació del sentit del lloc (Hay, 1998) i la identitat local (Proshansky et al., 1983), i ha estat àmpliament tractat des dels vessants més humanístics de l'urbanisme i la geografia. Patrick Geddes (2009[1915]), pioner d'aquest enfocament, insistia a principis del segle passat en el valor de l'anàlisi sociològica de la ciutat com a instrument essencial per guiar una planificació urbana atenta a les especificitats geogràfiques i socioculturals. En aquesta mateixa línia, ja des dels anys 60, tres autors influents en el camp de la sociologia, l'arquitectura i l'urbanisme reconeixien el rol dels ciutadans com a catalitzador important de la millora urbana i proposaven enfocaments complementaris encaminats a construir un entorn urbà amb identitat pròpia. Per a Kevin Lynch (2001[1960]), l'experiència perceptiva del ciutadà aportava un coneixement de partida essencial per projectar un espai urbà llegible en base a les seves característiques físico-estructurals i funcionals. Jane Jacobs (2012[1961]), per la seva banda, defensava la construcció col·lectiva de l'espai urbà mitjançant una perspectiva comunitària participativa que recullís la pràctica quotidiana del ciutadà. Igualment, Henry Lefebvre (2000[1974]), reclamava una mirada de l'espai urbà des de la seva dimensió social, que incorporés les percepcions i les pràctiques ciutadanes en la definició d'una realitat urbana complexa i dinàmica.

A finals dels anys 70, el subjecte es situava al centre de la construcció geogràfica i emergia un interès renovat pel paisatge de la mà d'autors destacats de la geografia humanística (Buttimer, 1983; Tuan, 1990[1974]). Per als seguidors d'aquesta línia de pensament, el lloc esdevenia el centre d'identificació personal i vinculació emocional, i el seu enteniment requeria el coneixement subjectiu de l'espai viscut. Aquesta dimensió vivencial del lloc es construïa a partir de la interacció entre les pràctiques quotidianes de l'espai i les percepcions de l'usuari individual o col·lectiu, i permetia identificar les particularitats ocultes dels espais i els vincles entre aquests i els subjectes (Molina et al., 2007; Nogué, 1985). D'aquesta manera, els records, els lligams, els significats i les valoracions personals i col·lectives definien un espai subjectiu que, més enllà de ser percebut i practicat, integrava l'apropiació i l'afecció vers el lloc (Bertrand, 1974; Nogué, 2007). En aquest sentit, el procés d'apropiació de l'espai es reconeixia com un fet dual: des del vessant comportamental, associat a la pràctica i la transformació del propi espai, i des del vessant cognitiu i afectiu, vinculat a la percepció i la identificació simbòlica (Pol, 1994). En major o menor grau, aquesta línia de treball proposava la definició de l'objecte (el territori) en base a l'enteniment del subjecte (els habitants), tant des de la comprensió del funcionament de l'espai físic, com des de la seva interpretació en tant que construcció social i cultural lligada a la percepció i la vivència personal.

Actualment, la combinació d'ambdues mirades (comportamental i cognitiva) es considera necessària per a la regeneració del territori periurbà des d'una visió sensible envers la realitat local. Davant la pèrdua dels continguts originals dels paisatges de la perifèria, cal desvetllar nous imaginaris pels espais oberts periurbans (Delbaere, 2010; Nogué, 2010). L'estudi de les pràctiques quotidianes i les percepcions associades permetrà descobrir significats a priori ocults i posar en valor el paisatge ordinari com a element d'identitat i pertinença al lloc (Bigando, 2008). En aquest sentit, la reinterpretació del paisatge de la perifèria

hauria d'aprofitar la història local feta de les pràctiques quotidianes i les percepcions dels ciutadans (Luginbühl, 2001). Per aquest motiu, el coneixement dels significats i els valors que les persones atribueixen als llocs a través de l'ús que en fan, les imatges que hi associen, els records i històries que n'expliquen i les emocions que n'expressen, esdevé essencial.

Des d'aquesta perspectiva, es considera que els espais oberts periurbans formen part del paisatge quotidià de molts ciutadans metropolitans i poden esdevenir espais col·lectius amb identitat pròpia. Per tal de validar aquesta hipòtesi, s'analitzen les pràctiques i percepcions dels espais oberts periurbans en dos casos d'estudi, i s'identifiquen els processos emergents d'apropiació susceptibles d'activar el sentiment de pertinença. Prèviament, però, s'introdueix el mètode de la diagnosi geo-etnogràfica emprat per accedir al coneixement vivencial.

2 MÈTODE

Les interpretacions sistèmiques "tradicionals" dels espais oberts periurbans (matriu ecològica i sistema d'espais públics metropolitans) s'han recolzat en mètodes d'anàlisi quantitativa a bastament assajats en la pràctica urbanística convencional. En aquest sentit, les descripcions funcionals i morfològiques dels espais oberts periurbans han permès l'elaboració de cartografies normatives a partir de les quals s'han regulat els seus usos. Per altra banda, l'experiència subjectiva dels espais oberts periurbans, fins ara poc o gens explorada, es perfila com una font de coneixement inestimable per a la comprensió dels processos d'utilització, identificació i apropiació ciutadana que s'hi desenvolupen (Nogué, 2010; Molina et al., 2007; Reques, 2006). D'aquesta manera, la mirada sistèmica hegemònica, més associada a l'anàlisi quantitativa, pròpia del coneixement tècnic, pot equilibrar-se amb la mirada qualitativa, fragmentària i múltiple, pròpia del coneixement vivencial. Amb aquest objectiu, la diagnosi geo-etnogràfica permet integrar ambdues mirades en una síntesi socio-espacial equilibrada.

2.1 La diagnosi geo-etnogràfica

L'accés al coneixement vivencial, essencial per a aquesta recerca, requereix un mètode d'anàlisi específic adreçat a la comprensió de la relació establerta entre el subjecte i el seu entorn. Amb aquest propòsit, s'opta per la diagnosi geo-etnogràfica dels espais oberts periurbans. "Geo" per la importància que s'atorga a la dimensió física de l'espai com a marc de referència, i "etnogràfica" per la centralitat del subjecte en la interpretació de la realitat física i per les característiques de la pròpia investigació, entre altres: l'accés exploratori, la intenció comprensiva dels esdeveniments, la intensa implicació de l'investigador i l'ús de múltiples eines d'obtenció d'informació (Cook i Reichardt, 1986 [1982]). Es tracta d'una metodologia de recerca qualitativa que integra aportacions del camp de la sociologia urbana (Mumford, 1991 [1937]; Lefebvre, 2000 [1974]), la geografia humanista (Nogué, 1985), la psicologia ambiental (Valera, 1996), i l'urbanisme humanista (Jacobs, 1961; Cámara, 2012), amb l'objectiu d'abordar l'estudi de la dimensió vivencial de l'espai a partir de la interacció entre les pràctiques quotidianes, les percepcions i el propi espai físic (Molina et al., 2007; Bigando, 2008). El desenvolupament de la diagnosi geo-etnogràfica comporta tres etapes de treball que es presenten a continuació.

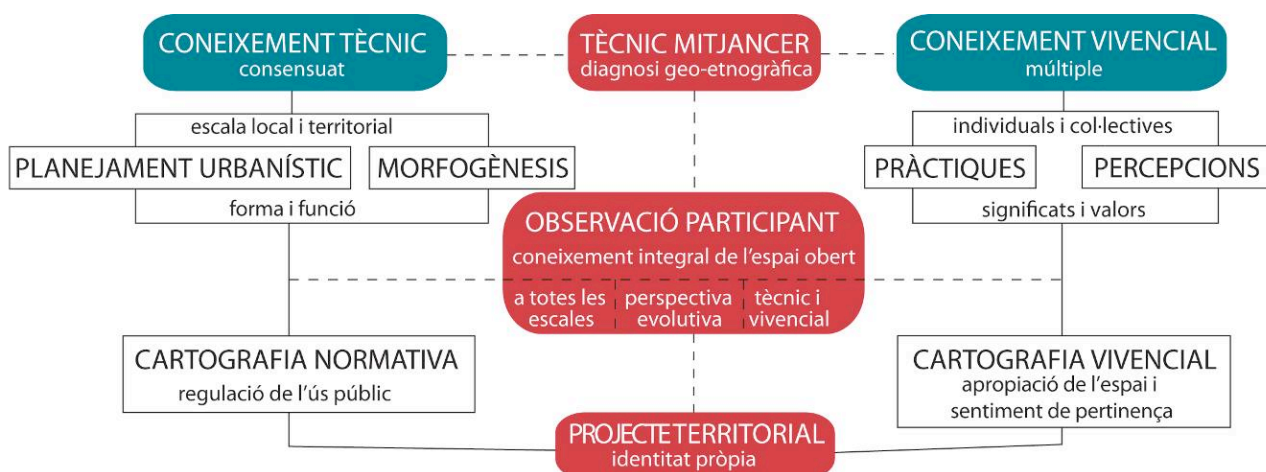

Figura 1: diagnosi geo-etnogràfica. Marc conceptual
Elaboració pròpia

2.1.1 Recollida de dades tècniques

S'efectua una aproximació inicial al coneixement tècnic convencional del cas d'estudi mitjançant tres mecanismes de recollida d'informació: (1) recopilació de documentació tècnica gràfica i escrita (cartografia antiga i actual, planejament urbanístic local i regional), (2) converses amb tècnics locals, i (3) observació directa de l'àmbit d'estudi a través de visites de caràcter exploratori. L'observació directa i les entrevistes amb els experts de l'administració local són un pas necessari per interpretar la documentació tècnica disponible des de la complexitat quotidiana real i, alhora, ofereixen un primer apropament al teixit social local on cercar informants clau per a la següent fase.

2.1.2 Recollida de dades vivencials amb informants clau

L'objectiu principal d'aquesta segona fase de recollida de dades és doble: contrastar les dades de la recerca tècnica realitzada en la fase anterior amb el coneixement empíric local, i contribuir a l'explicació més concreta dels processos que es desenvolupen a l'entorn dels espais oberts periurbans en tant que espais viscuts (pràctiques i percepcions). Per això, és imprescindible desenvolupar una aproximació a la realitat estudiada a través de l'observació participant; és a dir, mitjançant el contacte directe amb el lloc i els seus usuaris habituals. Amb aquest propòsit, es realitzen entrevistes en profunditat i passejades comentades amb informants clau pel seu coneixement o vinculació amb l'àmbit d'estudi. Per tal d'obtenir informació pròpia de la persona entrevistada amb la mínima influència de la presència de l'investigador, cal tenir molt presents els "factores situacionals" (Hargie i Marshall, 1986); en concret, on es realitza l'entrevista, amb quines eines de comunicació i amb qui. Igualment, és recomanable generar un entorn confortable i d'empatia i per això cal: (1) preparar un guió de l'entrevista orientatiu que indiqui els principals temes a tractar sense condicionar l'ordre ni la pregunta específica, (2) buscar un entorn còmode i conegut per l'habitant entrevistat, preferiblement triat per ell mateix, (3) promoure les entrevistes amb grups naturals ja que disminueix la presència de l'entrevistador i fa aparèixer opinions espontànies contrastades, (4) iniciar l'entrevista amb preguntes senzilles de caire més general amb les quals l'individu guanya protagonisme i confiança en el seu propi discurs, i (5) utilitzar eines de comunicació complementàries al discurs oral, com la fotografia o el dibuix, en funció del desenvolupament de l'entrevista i el perfil de l'individu. Com a complement a les entrevistes, es considera molt important realitzar passejades comentades amb informants clau, donat que l'experiència directa a través del recorregut aporta un reconeixement més ampli de la realitat.

2.1.3 Constatació de les dades vivencials amb una mostra aleatòria de residents

Un cop assolida una certa complexitat en el coneixement del lloc a través de la documentació tècnica i l'observació participant, és necessari contrastar les dades obtingudes amb una mostra aleatòria d'habitants. En aquest punt, el contacte amb les associacions de veïns resulta molt útil, ja que acostumen a ser molt accessibles i a estar predisposades al diàleg, i ofereixen una visió general de les percepcions, necessitats i aspiracions de la població. El procés de recollida d'informació a través de converses amb els veïns no persegueix recollir les percepcions de tots ells, sinó aportar una descripció de l'entorn pròpia dels residents amb independència del seu vincle amb l'àmbit d'estudi.

L'aplicació dels mecanismes d'accés al coneixement tècnic i vivencial prèviament introduïts en les etapes la diagnosi geo-etnogràfica, podrà variar en funció de cada cas particular ja que es tracta d'un marc operatiu flexible. A partir d'aquest fonament metodològic, es presenten a continuació, dos casos d'estudi on s'analitza el rol dels espais oberts periurbans en el paisatge quotidià i la possibilitat d'esdevenir espais col·lectius amb identitat pròpia.

3 CASOS D'ESTUDI

S'analitzen dos àmbits periurbans on els espais oberts periurbans presenten un especial potencial vertebrador: el municipi de Plaisir, a la regió metropolitana de París (Benages, 2010 i 2011); i el sistema urbà supramunicipal a l'entorn de la riera de Caldes, a la regió metropolitana de Barcelona. En ambdós casos d'estudi, l'objectiu general de l'anàlisi consisteix en: (1) identificar les pràctiques i les percepcions associades als espais oberts periurbans, i (2) avaluar la seva consistència com a generadors de sentiment de pertinença al lloc.

3.1. Un cas d'estudi municipal: Plaisir

3.1.1 Context geogràfic

Plaisir és un municipi de la perifèria de Paris que, a partir dels anys 70, va experimentar un creixement econòmic i demogràfic exponencial, passant de ser un nucli rural format per diversos assentaments residencials dispersos envoltats de bosc, a configurar un municipi plenament urbà amb un centre comercial d'abast regional i dues zones industrials. La seva naturalesa suburbana i fragmentària, i la manca d'espais públics convencionals consistents, fan d'aquest municipi un cas d'estudi pertinent on avaluar el potencial dels espais oberts periurbans com a espais col·lectius de substitució dels espais públics tradicionals.

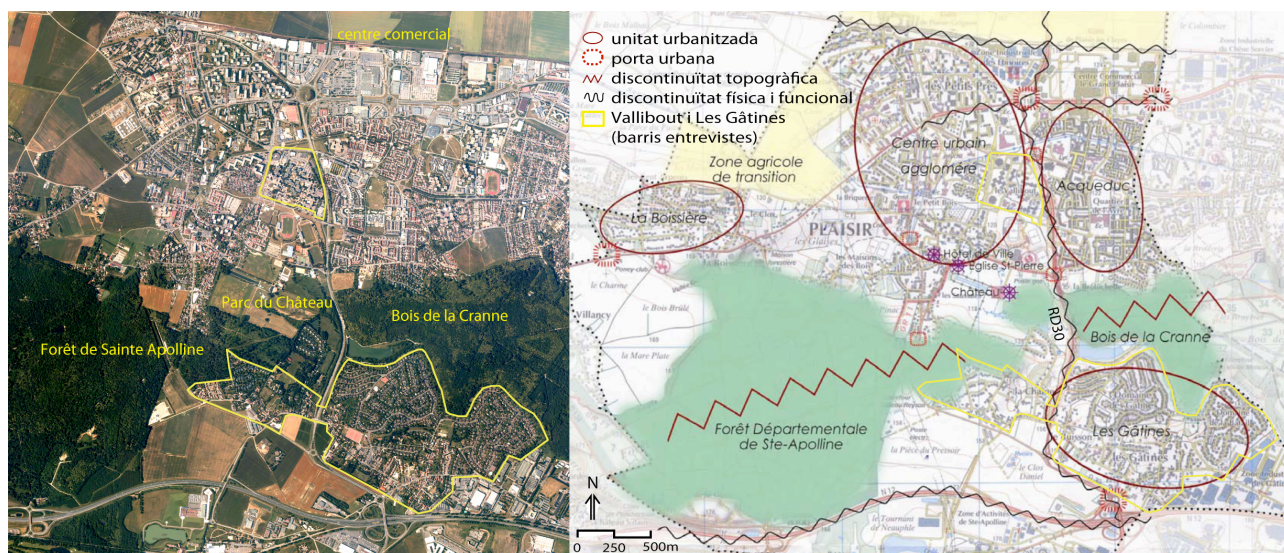

Figura 2: imatge aèria i esquema de les principals unitats urbanes de Plaisir
(Imatge aèria de l'IGN i plànol del Pla Local d'Urbanisme de Plaisir)

	1968	1975	1982	1990	1999	2006	2009
Nº habitants	6.869	21.259	22.593	25.877	31.021	31.539	30.709
Densitat mitjana (hab/km ²)	367,7	1.138,1	1.209,5	1.385,3	1.660,7	1.688,4	1.644,0

Taula 1: evolució de la població de Plaisir
(INSEE, 2010)

3.1.2 Mètode

En una primera fase, l'anàlisi de la documentació urbanística del municipi contrastada amb el reconeixement *in situ* i l'entrevista amb el tècnic local d'urbanisme, ha permès detectar condicionants morfològics rellevants: (1) gènesi fragmentària a partir de viles medievals, (2) especialització funcional per zones, (3) segregació dels barris per infraestructures viàries sobredimensionades, (4) existència de zones naturals abundants i de qualitat, i (5) diferenciació del municipi en dues zones de densitat urbana i perfil socioeconòmic diferent: la plana urbanitzada, de densitat elevada i habitat per residents d'extracció humil; i l'altiplà boscos, d'urbanització dispersa i ocupat per grups benestants. En aquest context, el *Bois de la Cranne*, el *Parc du Château* i la *Forêt de Sainte Apolline*, situats en el punt d'inflexió entre la vall i l'altiplà, configuren un sistema d'espais oberts periurbans d'alt potencial vertebrador i valor simbòlic.

En una segona fase d'aproximació empírica al rol d'aquests espais oberts en les pràctiques quotidianes dels residents, s'han realitzat entrevistes amb habitants de Vallibout, un barri d'habitatges plurifamiliars de protecció oficial dins la plana urbanitzada (15 entrevistes), i de Les Gâtines, un barri d'habitatges unifamiliars situat a l'altiplà boscos (16 entrevistes). En aquesta ocasió, el patró residencial de l'usuari s'ha considerat una variable rellevant en la percepció del paisatge quotidià i, per aquest motiu, s'han seleccionat dos barris representatius de la dualitat urbana del municipi abans esmentada.

L'objectiu principal de les entrevistes ha estat identificar els processos d'apropiació dels espais de proximitat i, per aquest motiu, les converses s'han estructurat en tres blocs temàtics: (1) procedència de l'informant, per conèixer el motiu i l'antiguitat de residència al barri, (2) pràctiques quotidianes de l'individu, per modelar la jornada tipus de l'informant (usos i freqüentacions dels espais), i (3) percepció de l'entorn quotidià, per fer emergir aquelles connotacions d'afecció o rebuig vers uns i altres espais. Al final de l'entrevista s'ha demanat al subjecte que dibuixi aquells elements que considera remarcables del municipi per tal d'obtenir

informació complementària sobre el seu entorn quotidià en base allò que és capaç de reconèixer i representar.

3.1.3 Resultats

Les entrevistes han fet emergir sensibilitats comunes de relació amb el paisatge quotidià i també divergències. S'han identificat tres espais col·lectius dominants en l'imaginari ciutadà: (1) el centre comercial, (2) el *Parc du Château* i (3) el bosc. La representativitat d'aquests espais no és percebuda de la mateixa manera per tots els habitants i respon a factors diferents, des de la simple funcionalitat de l'espai fins a la identificació simbòlica amb aquest.

- (1) El centre comercial és freqüentat per totes les persones entrevistades d'ambdós barris i percebut com a espai representatiu de Plaisir, tot i que amb connotacions molt diferents segons el barri. És àmpliament acceptat el seu valor com a polaritat urbana ben connectada a nivell territorial amb infraestructures viàries i ferroviàries. Pels habitants de Vallibout, a deu minuts a peu de la zona comercial, aquest espai representa un lloc de trobada quotidià més enllà de la seva funció com a servei bàsic d'abastament. Els residents de Les Gâtines, en canvi, a 3km per carretera del centre comercial, només hi van per necessitat i únicament en transport privat. Es pot afirmar que l'apropiació d'aquest indret resulta estretament vinculada a la seva proximitat i, en particular, a la possibilitat d'accedir-hi a peu.

Figura 3: imatge del centre comercial
Elaboració pròpia

- (2) El *Parc du Château* és un dels llocs més remarcables de la història local i del municipi i tots els habitants entrevistats hi fan referència com a espai emblemàtic. Contradictòriament, però, no és un indret que s'utilitzi amb regularitat. Es tracta d'un espai molt present en l'imaginari ciutadà que ha esdevingut un element d'identitat col·lectiva al marge de la seva freqüentació quotidiana. En aquest cas, l'apropiació de l'espai no depèn tant de la proximitat, com passava amb el centre comercial, sinó del seu valor icònic que propicia la identificació simbòlica amb el lloc.

Figura 4: imatge del Parc du Château
Elaboració pròpia

- (3) L'espai forestal és percebut per tots els habitants entrevistats com un indret de proximitat amb una càrrega estètica i simbòlica important vinculada al seu valor natural. La integració del teixit residencial de baixa densitat de Les Gâtines amb el bosc afavoreix la seva freqüentació quotidiana, i els residents l'identifiquen com un element representatiu del barri. Els habitants de Vallibout, en canvi, tot i freqüentar amb regularitat l'espai forestal i desenvolupar-hi lligams afectius remarcables, no el consideren com un espai obert propi del barri. Es pot afirmar que, malgrat la proximitat i l'accessibilitat a peu resulten essencials per a l'apropiació de l'espai forestal, el patró urbà d'origen de l'usuari condiciona significativament el rol de l'espai obert com a generador de sentiment de

pertinença al barri. Quan el patró urbà de referència és dens, el bosc resta aliè al paisatge urbà i no reforça el sentiment de pertinença al barri. En contrapartida, el patró urbà de baixa densitat afavoreix la integració del bosc en el barri i activa el sentiment de pertinença.

Figura 5: imatge de l'espai forestal
Elaboració pròpia

L'avaluació dels espais de proximitat practicats pels habitants de Plaisir ha permès, en definitiva: (1) constatar la importància dels espais oberts periurbans en la configuració del paisatge quotidià de molts residents, (2) detectar representacions comunes de l'entorn natural pel que fa a la seva apreciació estètica i simbòlica, i (3) identificar tres variables significatives en els processos d'apropiació de l'espai de proximitat: l'accessibilitat a peu, el valor icònic de l'espai col·lectiu i el patró urbà de referència.

3.2. Un cas d'estudi supramunicipal: l'eix de la riera de Caldes

3.2.1 Context geogràfic

L'elecció del cas d'estudi de la riera de Caldes es justifica principalment pel potencial cívic del corredor fluvial com a element estructurador dels teixits urbans que l'envolten. Des dels anys 60, la Plana del Vallès s'ha caracteritzat pel creixement urbà fragmentari al fons de les valls, generat per les infraestructures de mobilitat disposades vora els cursos fluvials, i per la pervivència de zones boscoses i camps de secà a les carenes. En aquest context, els espais fluvials, inicialment menystinguts i considerats sovint com a àrees marginals, han esdevingut actius eco-socials rellevants que cal analitzar en tant que espais viscuts. Per aquest propòsit, es desenvolupa una diagnosi geo-etnogràfica dels espais oberts a l'entorn de la riera de Caldes, al seu pas pels municipis de Caldes de Montbui, Palau-solità i Plegamans i Santa Perpètua de Mogoda.

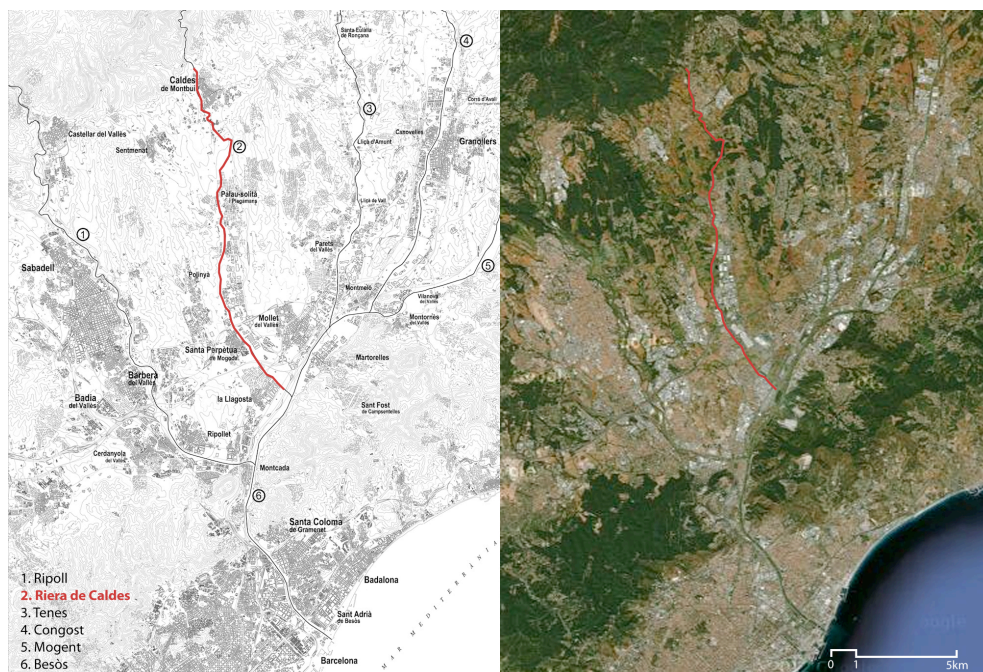

Figura 6: assentaments urbans i cursos fluvials de la conca del Besòs a la plana del Vallès
Elaboració pròpia a partir de la base topogràfica de l'ICC i imatge aèria de Google Earth

	1960	1970	1981	1991	2003	2011
Caldes de Montbui	5.986	8.161	10.168	11.480	13.803	17.186
Palau-solità i Plegamans	1.638	2.887	4.175	7.494	11.919	14.352
Santa Perpètua de Mogoda	3.618	8.217	13.528	16.710	20.652	25.331

Taula 2: evolució població dels tres municipis des dels anys 60
(IDESCAT)

3.2.2 Mètode

En la primera fase de revisió de la documentació tècnica vigent contrastada amb entrevistes amb els tècnics locals d'urbanisme i medi ambient dels tres municipis (6 entrevistes) s'han detectat dues qüestions rellevants. Per una banda, el Pla Territorial Metropolità vigent (Generalitat de Catalunya, 2010) reconeix la coherència formal i funcional del sistema urbà disposat al llarg de l'eix de la riera de Caldes, i preveu el desenvolupament d'un Pla Director Urbanístic al seu entorn adreçat a conciliar els objectius ecològics, econòmics i socials del conjunt. Per altra banda, malgrat l'interès en la recuperació física i social de la riera com a atribut urbà positiu, resulta preocupant la manca de coordinació entre les diferents administracions locals i regionals per liderar un projecte unitari.

A partir del coneixement tècnic adquirit, s'ha desenvolupat una segona fase de recollida de dades vivencials amb l'objectiu de verificar l'existència de processos d'apropiació dels espais oberts propers a l'espai fluvial en la pràctica quotidiana dels riberencs, i avaluar la seva evolució en el decurs del temps. Per aquest propòsit: (1) s'han realitzat passejades comentades amb informants clau pel seu coneixement de la riera (9 entrevistes), (2) s'han entrevistat residents de franges d'edat diferents (34 entrevistes) i (3) s'han revisat els fons documentals locals (biblioteques municipals, arxius i premsa local).

Finalment, en una tercera fase, s'han entrevistat representants de les associacions de veïns dels tres municipis (19 entrevistes) per tal d'obtenir una visió més global sobre l'ús i percepció de la riera que permeti triangular les dades de les fases anteriors.

3.2.3 Resultats

La recollida selectiva de dades ha permès identificar tres etapes diferents en la relació dels habitants amb la riera en el decurs dels darrers 80 anys, i alhora detectar les pràctiques i percepcions dominants en la fase actual. Cada etapa ha comportat formes diverses d'apropiació de l'espai fluvial com a paisatge quotidià i s'observa: (1) la integració de la riera al paisatge quotidià fins als anys 50, (2) la desvinculació progressiva a partir dels anys 50, i (3) el procés de reintegració en curs iniciat els anys 90. Aquesta seqüència de fases no és exclusiva del cas d'estudi, sinó que pot observar-se en la resta de cursos fluvials metropolitans (Gordi, 2005) i també, amb alguns matisos, en el conjunt de les rieres mediterrànies de Catalunya (Panareda, 2009).

(1) Un sentiment de pertinença dominant durant la primera meitat del segle XX

A principis del segle passat, la riera de Caldes, com la majoria dels cursos fluvials metropolitans, era molt valorada per la població ja que garantia un aprofitament del recurs per a múltiples usos i configurava, alhora, un espai de trobada en moments de lleure (Farnés, 1997; Ventura i Vila, 1988). La valoració positiva d'aquest indret, però, convivía també amb la percepció negativa pròpia dels moments de sequera i, sobretot, de les riuades (Canyemeres, 2009; Vinyals, 1994). Aquesta dualitat en el tipus de representació de l'espai fluvial, comuna a tot el territori metropolità, ens parla d'una relació canviant dels riberencs amb els rius i rieres, marcada per l'explotació del recurs i l'amenaça davant del risc d'avingudes (Gordi, 2005; Panareda, 2009). Els habitants entrevistats nascuts els anys 30 mantenen un record lleugerament idealitzat de la riera. En aquests casos, l'espai fluvial s'ha identificat simbòlicament com a paisatge de la infantesa i els lligams afectius positius han desplaçat les connotacions negatives.

Figura 7: vida quotidiana a l'entorn de l'espai fluvial a principis del segle XX
 Fotografies de: fons Fermí Vinyals, Raimundo Garcia, Joaquim Martí i Rodés.

(2) Una desvinculació progressiva a partir de la segona meitat del segle XX

A partir de la segona meitat del segle XX, la riera va patir una important degradació degut a la intensa ocupació del territori. D'una banda, la implantació de polígons industrials i zones residencials va propiciar un procés d'extinció del paisatge agrari i consolidació del creixement urbà d'esquena al curs d'aigua. Per altra banda, les riuades, que abans destruïen molins i hortes, ara causaven importants danys humans i materials. A més, l'evacuació directa de les aigües residuals va convertir la riera en una claveguera a l'aire lliure. Tot plegat va propiciar el seu rebuig per part de la població i l'afebliment dels lligams amb l'espai fluvial com a indret d'ús quotidià. Tot i així, va persistir durant aquesta fase un cert sentiment d'admiració envers la riera per l'espectacle visual i sonor que oferia l'aigua durant els dies de fortes pluges.

Figura 8: Oblit dels espais fluvials com a indrets naturals propers als riberencs a partir de 1960.
 Fotografies d'elaboració pròpia i de L'Informatiu Santa Perpètua i l'Informatiu Palau.

(3) Un procés de revaloració en curs iniciat la dècada de 1990

Les actuacions desenvolupades els darrers anys posen de manifest la voluntat tècnica i política de reivindicar la riera com a espai de lleure i retrobament amb la natura, i de superar el rebuig i el temor associat a les riuades i a la degradació ambiental de l'espai fluvial. A partir dels anys 90, com resulta habitual en els cursos fluvials metropolitans, es va promoure la instal·lació de depuradores, la canalització de les aigües residuals i la regulació dels abocaments de residus amb l'objectiu de millorar la qualitat de l'aigua. En paral·lel, es van impulsar tot un seguit de mesures per tal d'afavorir la recuperació social dels espais fluvials i posar en valor el seu potencial com element de cohesió cívica. A la riera de Caldes, diversos projectes exemplifiquen aquest procés d'integració de parcs i itineraris de ribera al sistema d'espais públics urbans. Aquestes actuacions impulsades des de l'administració es complementen amb iniciatives locals que promouen activitats d'apropament de la ciutadania a la riera a través de l'educació i el voluntariat ambiental.

Figura 9: parcs de ribera i camins fluvials a l'entorn de la riera de Caldes
 Imatge aèria de Google i fotografies d'elaboració pròpia

En definitiva, les entrevistes amb els habitants i les entitats locals han permès detectar formes emergents d'apropiació de l'entorn fluvial. D'una banda, la interacció dels ciutadans amb la riera, ja sigui per al lleure esportiu a l'aire lliure, el passeig quotidià en un entorn agradable, o el gaudi de la natura en indrets específics, ha desencadenat processos d'apropiació d'aquests espais i propiciat el desenvolupament de vincles afectius amb el lloc. Per altra banda, el voluntariat ambiental per a la millora de l'entorn fluvial ha esdevingut una forma complementària d'apropiació ciutadana de l'espai fluvial des del compromís i la identificació (Pol, 1994). Les entrevistes amb entitats locals que promouen aquest tipus d'activitats han posat de manifest que el procés de sensibilització social dels espais fluvials s'ha iniciat, si bé encara queda un llarg camí per passar del gaudi individual a la identificació col·lectiva i el compromís personal envers el lloc. Finalment, pel que fa a les percepcions ciutadanes associades al curs d'aigua, s'han distingit dos grups dominants: percepcions negatives de la riera per la seva perillositat en episodis de grans avingudes, i percepcions positives d'un espai fluvial idealitzat vinculades als records d'infantesa.

Figura 10: formes d'apropriació dels espais oberts periurbans i procés de sensibilització social

Elaboració pròpia

4 DISCUSSIÓ

L'anàlisi creuada dels resultats obtinguts a través de la diagnosi geo-etnogràfica en els dos casos d'estudi permet extreure dues conclusions generals:

- (1) Es constata l'ús i la valorització creixent dels espais oberts periurbans com a espais de lleure quotidià. Aquest fet es veu afavorit per: (a) un consens social general sobre el valor ambiental dels entorns "naturals" de proximitat i el seu interès per a la salut pública (Nogué et al., 2008), i (b) un consens tècnic i polític favorable a promoure l'ús col·lectiu dels espais oberts periurbans compatible amb el seu funcionament ecològic (Generalitat de Catalunya, 2010). Ambdós factors propicien la descoberta del paisatge periurbà local i, alhora, activen un sentiment progressiu d'estima i identificació amb l'entorn, clau per impulsar el compromís "des de baix" i enfortir el sentiment de pertinença al lloc (Pol, 1994). En aquest context, la detecció de les pràctiques i percepcions de l'usuari quotidià, més enllà dels usos lúdics induïts "des de dalt" via programes de pedagogia estructurada, resulta essencial. Per aquest propòsit, la diagnosi geo-etnogràfica esdevé una eina indispensable per a l'impuls dels processos de regeneració participada, donat que: (a) integra el coneixement tècnic i vivencial de l'espai obert periurbà, (b) facilita el desenvolupament d'una responsabilitat compartida en la seva gestió, i (c) propicia l'accés al reconeixement de la seva identitat pròpia en tant que espai viscut.
- (2) Es posa de manifest el caràcter específic dels espais oberts periurbans com a espais d'ús col·lectiu, alternatius als espais públics tradicionals, i estratègics per a la construcció d'un territori periurbà amb identitat pròpia. És àmpliament reconegut el protagonisme de l'espai públic en la ciutat compacta com a vertebrador del teixit urbà i catalitzador del sentiment de pertinença (Bohigas, 1985; Busquets, 1992). En canvi, els espais oberts periurbans tendeixen a la banalització i estandardització buida de significat (Muñoz, 2008). Davant d'aquest fet, la diagnosi geo-etnogràfica suggereix vies alternatives de producció d'espai col·lectiu periurbà mitjançant la incorporació de les apropiacions i percepcions vinculades a la vivència quotidiana. En aquest punt, sembla especialment oportú apostar per plantejaments de visió territorial on, a partir de les múltiples mirades locals, s'identifiquin representacions comunes capaces de configurar l'imaginari del nou espai col·lectiu periurbà.

5 CONSIDERACIONS FINALS

El present article ha exposat la importància d'incorporar el coneixement vivencial en els processos de regeneració participada dels espais oberts periurbans, i s'han argumentat les virtuts de la diagnosi geo-

etnogràfica com la metodologia adequada per accedir a aquest tipus de coneixement. En aquest punt, els corredors fluvials metropolitans es perfilen com un àmbit d'estudi estratègic, donat el seu protagonisme en l'articulació dels creixements urbans de la regió metropolitana de Barcelona. Per aquest motiu, convindria prosseguir la recerca iniciada en dues direccions: (1) avaluar des d'una perspectiva global el procés recent de recuperació física i social dels cursos fluvials metropolitans; i (2) efectuar una anàlisi transversal detallada d'un curs fluvial en particular, que permeti identificar i cartografiar els processos específics d'apropriació, i contribuir a la construcció d'una identitat territorial vigorosa al seu entorn.

BIBLIOGRAFIA

BATLLE, E. (2011). *El jardín de la metrópoli: del paisaje romántico al espacio libre para una sociedad sostenible*. Barcelona: Gustavo Gili.

BENAGES, M. (2010). *Peut-on parler de péri-urbanité? Essai à partir des pratiques et perceptions des espaces de proximité des habitants de Plaisir*. Mémoire de Master, École Nationale Supérieure de Paysage de Versailles.

- (2011). Re-pensar la urbanidad en zonas residenciales de baja densidad desde la mirada comunitaria. En: VALL, P. et al. (eds.) *LAU II. Regeneración de territorios intermedios. Repensar Encamp*. Barcelona : Universitat Internacional de Catalunya, 82-87.

BERGER, A. (2006). *Drosscape: Wasting Land in Urban America*. New York: Princeton Architectural Press.

BERTRAND, M. (1974). Espace et perception : discussion. *L'Espace géographique*, 4, 238-240.

BIGANDO, E. (2008). Le paysage ordinaire, porteur d'une identité habitante. *Projets de paysage*. Consultat el 23/11/2012 a : http://www.projetsdepaysage.fr/fr/le_paysage_ordinaire_porteur_d_une_identite_habitante

BOHIGAS, O. (1985). *Reconstrucció de Barcelona*. Barcelona: Edicions 62.

BUSQUETS, J. (2004[1992]). *Barcelona. La construcción urbanística de una ciudad compacta*. Barcelona: Ediciones del Serbal.

BUTTIMER, A. (1983). *The practice of geography*. Londres: Longman.

CÁMARA, C. (2012). Las iniciativas de participación ciudadana en el urbanismo. *URBS: revista de estudios urbanos y ciencias sociales*, 2(1), 19-32. Consultat el a: 22/02/2013 a: http://nevada.ual.es:81/urbs/index.php/urbs/article/view/camara_menoyo

CANYEMERES, E. (2009). *Masos, masies i masoveries*. Santa Perpètua de Mogoda: Ajuntament de Santa Perpètua de Mogoda.

COOK, T.D. i REICHARDT, Ch.S. (1986 [1982]). *Métodos cualitativos y cuantitativos en investigación evaluativa*. Madrid: Morata. (Original 1982).

DELBAERE, D. (2010). *La fabrique de l'espace public*. Paris : Ellipses.

FARNÉS, T. (1997). *Records del meu poble*. Palau-solità i Plegamans: Immobiliària Farnés.

FORMAN, R.T.T. (2004). *Mosaico territorial para la región metropolitana de Barcelona*. Barcelona : Gustavo Gili.

GEDDES, P. (2009 [1915]). *Ciudades en evolución*. Oviedo: KRK ediciones.

GENERALITAT DE CATALUNYA (2010). *Pla Territorial Metropolità de Barcelona* (PTMB).

GORDI, J. (dir.) (2005). *El paisatge fluvial a la conca del Besòs. Ahir, avui ... i demà?* Barcelona: Consorci per a la Defensa de la Conca del riu Besòs.

HARGIE, O.D.W. i MARSHAL, P. (1986). *Interpersonal communication: a theoretical framework*. En: Hargie, O.D.W. (ed.) *A handbook of communication skill*. London: Routledge.

HAY, R. (1998). Sense of place in developmental context. *Journal of Environmental Psychology*, 18, 5-29.

- JACOBS, J. (2012[1961]). *Muerte y vida de las grandes ciudades americanas*. Madrid: Capitan Swing Libros.
- LEFEBVRE, H. (2000 [1974]). *La production de l'espace*. Paris: Anthropos.
- LYNCH, K. (2001[1960]). *La imagen de la ciudad*. Barcelona: Gustavo Gili.
- LUGINBÜHL, Y. (2001). La demande sociale de paysage. *Conseil National du Paysage*.
- MC HARG, I. (2000 [1969]). *Proyectar con la naturaleza*. Barcelona: Gustavo Gili.
- MOLINA, G. et al. (2007). Géographie et représentations : de la nécessité des méthodes qualitatives. *Recherches Qualitatives*, 3, 316-334. Collection « Hors Série » : Actes du Colloque international de Béziers.
- MUMFORD, L. (1991) [1937]. What's is the city ?. En: LEGATES, R y STOUT, F (Eds.) *The city reader*. Londres: Routledge.
- MUÑOZ, F. (2008). *Urbanización. Paisajes comunes, lugares globales*. Barcelona: Gustavo Gili.
- NOGUÉ, J. (1985). *Una lectura geogràfico-humanista del paisatge de la Garrotxa*. Girona: Diputació de Girona / Col·legi Universitari de Girona.
- (2010). PAISATGE, TERRITORI I SOCIETAT CIVIL. VALÈNCIA: EDICIONS TRES I QUATRE.
- NOGUÉ, J. (ed.) (2007). *La construcción social del paisaje*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- NOGUÉ, J., PUIGBERT, I. i BRETCHA, G. (eds.) (2008). *Paisatge i salut*. Olot: Observatori del Paisatge de Catalunya; Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- PANAREDA, J.M. (2009). Evolución en la percepción del paisaje de ribera. *Boletín de la A.G.E.*, 51, 305-324.
- POL, E. (1994). La apropiación del espacio. *Familia y Sociedad*, 1, 233-249.
- PROSHANSKY, H.M., FABIAN, A.K. i KAMINOFF, R. (1983). Place-Identity: Physical world socialization of the self. *Journal of Environmental Psychology*, 3, 57-83.
- REQUES, P. (2006). La geografía de la percepción y del comportamiento: una introducción. *Conferencia V Jornadas Nacionales de Investigación en Psicología*, Santander.
- TUAN, Y-F. (1990 [1974]). *Topophilia: a study of environmental perception, attitudes, and values*. New York: Columbia University Press.
- VALERA, S. (1996). Psicología ambiental: bases teóricas y epistemológicas. *Monografies psico-socio-ambiental*, 9, 1-14.
- VALLERANI, F. (2012). Franges hidràuliques, entre angoixes geogràfiques i estratègies de supervivència: el cas de la terra ferma de Venècia. En: NOGUÉ, J. et al. (eds.) *Franges. Els paisatges de la perifèria*. Olot: Observatori del Paisatge de Catalunya, 229-252.
- VENTURA I VILA, LI. (1988). *El meu poble*. Moià: Edicions Raima S.A.
- VINYALS, F. (1994). *Història de Santa Perpètua de Mogoda*. Santa Perpètua de Mogoda: Ajuntament de Santa Perpètua de Mogoda.
- ZAITZEVSKY, C. (1982). *Frederick Law Olmsted and the Boston Park System*. Cambridge: Harvard University Press.